

UNIVERSITATEA „1 DECEMBRIE 1918 ALBA IULIA”

FACULTATEA DE TEOLOGIE ORTODOXĂ

ȘCOALA DOCTORALĂ DE TEOLOGIE

**TRADUCERILE PATRISTICE ȘI ROLUL LOR ÎN PĂSTRAREA
ȘI DEZVOLTAREA SPIRITUALITĂȚII RĂSĂRITENE ÎN ȚARA
MOLDOVEI**

REZUMAT

Conducător de doctorat:

Pr. prof. univ. dr. habil. Nicu Dumitrașcu

Autor:

Pr.drd. Aparascăi Ioan

Alba Iulia, 2019

Cuprins

Introducere	3
Partea 1. Începuturile traducerilor patristice slavo-române în spațiul Moldovei	6
1.1 Începuturile Mitropoliei Moldovei și rolul acesteia în traducerile patristice românești	6
1.1.1. Mitropoliții din secolul al XVI-lea: istorie și cultură.....	15
1.1.2. Mitropoliții din secolul al XVII-lea și începuturile culturii religioase.....	20
1.1.3. Mitropoliții din secolul al XVIII-lea și înflorirea culturii în limba română.....	39
1.2 Scriitorii și cărturarii	48
1.3 Manuscrise din scriptoriumul de la mănăstirea Neamț	63
Partea 2. Traducerile patristice de la Putna și de la alte mănăstiri din zona Rădăuților	73
2.1 Manuscrise patristice putnenene	73
2.2 Sbornice	75
2.3 Leastvițe	79
2.4 Pravile	82
2.5 Cărți de învățătură	83
2.6. Mănăstirea Voroneț.....	87
2.7. Mănăstirea Moldovița.....	97
2.8. Caligrafi și Dascăli.....	110
Partea 3. Centrele monahale paisiene: școli de traduceri patristice	167
3.1. Centrele paisiene de la Dragomirna, Secu și Neamț	171

3.2. Activitatea cărturarilor români în școala paisiană.....	189
Concluzii	209
Bibliografie	212

Spațiul românesc a cunoscut încă de timpuriu o anumită efervescență creștină care l-a individualizat în rândul tuturor popoarelor europene și nu numai. Chiar dacă pare ușor emfatică expresia deja consacrată „poporul român este singurul popor născut creștin”, ea reflectă un adevăr istoric pe care foarte puțini mai aleg să-l conteste sau să-l pună sub semnul întrebării. În acest context, întrebarea care se pune din ce în ce mai des și anume: ‘care a fost aportul Bisericii la dezvoltarea culturală a poporului român?’ devine superfluă, pentru că unul dintre principiile apostolice ale propovăduirii creștine a fost acela al înculturării Evangheliei.

Transmiterea învățăturilor de credință s-a făcut mereu prin intermediul elementelor deja consacrate spiritului național, iar cel mai cunoscut caz este cel al activității misionare a Sfinților Chiril și Metodie în lumea slavă. La început se încerca atragerea unui popor în sfera de influență a Imperiului bizantin, pentru ca apoi să se declanșeze în mod treptat o activitate misionară creștină, ținând seama de trăsăturile specifice etnice și culturale ale acestuia. Chiar dacă nimeni n-avea cum să prevadă rezultatul final al unui asemenea demers, inițiativa era una absolut normală în contextul istoric cunoscut, în care Bizanțul reprezenta cea mai evoluată societate, sub toate aspectele ei, care a reprezentat, fără îndoială, sursa de inspirație pentru marile imperii occidentale care își căutau identitatea. Astfel, s-a născut o lume creștină, păstrătoarea unor comori de imensă valoare pentru cultura și spiritualitatea oricărei societăți, indiferent de forma de conducere sau de interesele politice, sociale sau chiar religioase.

Proiectul tezei mele de doctorat are ca obiect analiza începuturile traducerilor patristice în spațiul românesc, mai precis pe teritoriul statului feudal Moldova, în perioada primei faze și începutul celei de-a doua. Prin urmare, în rândurile care urmează mă voi referi strict la acest spațiu geografic, încercând să fac o identificare și o descriere a lucrărilor apărute și a școlilor de copişti din această provincie istorică, mai în detaliu sau mai sumar, în funcție de numărul documentelor descoperite și a informațiilor prezente în ele.

Lucrarea mea cuprinde trei mari părți, fiecare dintre acestea analizând diferite aspecte ale activității de traducere a operelor de factură spirituală și cultică, și a importanței

literaturii patristice slavone în spațiul monahal românesc. Voi insista mai ales asupra scriitorilor de la Mănăstirea Neamț și din vechile vetre monahale din Țara de Sus a Moldovei, pentru că acolo s-au realizat traduceri și tot acolo învățăturile cuprinse în ele au căpătat viață, s-au transformat în trăire autentică creștină.

Prima parte a lucrării este închinată începuturilor traducerilor patristice slavo-române în spațiul Moldovei. Aici sunt prezentate contextul istoric în care s-a format statul medieval al Moldovei, precum și condițiile în care a fost recunoscută Mitropolia Moldovei și, bineînțeles mai multe aspecte ale vieții și activității mitropoliților din secolele XVI-XVIII, *Teoctist II* (1508 – 1528), *Teofan I* (1530-1546), *Grigorie Roșca* (1546 – 1551), *Grigorie II de la Neamț* (1552 – 1564), *Gheorghe Movilă* (1588 – 1591; 1595 – 1600; 1601-1605), *Anastasia Crimca* (1608-1629), *Varlaam* (1632-1653), *Dosoftei* (1671-1686), *Iacob Putneanul* (1750-1760), *Gavriil* (1760-1786), fără de care n-ar fi fost posibilă înflorirea activității cărturărești și apariția unei literaturi patristice și cultice pe măsură.

Un loc important în cadrul acestei părți este dedicat, așa cum era firesc, situației monahismului și a vetrelor de cultură teologică în spațiul românesc, cu un rol extrem de important și în pregătirea clerului și a slujitorilor cancelariei domnești și ai administrației ținutale. Aceste școli erau astfel organizate, încât să fie capabile să satisfacă nevoile superioare de cultură solicitate de pregătirea cadrelor pentru învățământ, cult și administrația de stat.

Un capitol special este dedicat prezentării scriptoriului de la Neamț, precum și a traducerilor acestuia, împreună cu cele mai importante dintre manuscrisele patristice păstrate de la ei.

Partea a doua a lucrării prezintă traduceri patristice de la Putna și de la celelalte vetre monahale din Bucovina. Scriptoriile de la Putna, Voroneț, Moldovița și Dragomirna sunt unice în spațiul românesc prin frumusețea limbii și bogăția conținutului.

Manuscrisele patristice de la Putna, care reprezintă punctul de interes al demersului nostru pot fi împărțite în mai multe categorii și anume: sbornice, leavnițe, pravile. În redactarea prezentării noastre le vom împărți după caracterul lor.

Din bogata producție a scriptoriului de la Putna, o bună parte a fost destinată chiar acestei mănăstiri, însă se cunoaște și un număr însemnat de manuscrise care au fost copiate aici pentru alte lăcașuri de închinăciune. De-a lungul veacurilor, pe căi diferite și din motive diverse, foarte multe dintre aceste manuscrise și-au schimbat proprietarul, ajungând în biblioteci publice

sau în colecții particulare, din țară și, mai ales, din afara hotarelor țării.

Cele mai vechi manuscrise copiate de monahii putneni pentru alte biserici datează, firește, din timpul domniei lui Ștefan cel Mare.

La fel ca și la alte mănăstiri, primele cărți au fost aduse la Voroneț de către primii ctitori, fie boieri, fie domni, iar mai târziu de înalte fețe bisericești, dar și de oameni cu o situație materială mai modestă. De asemenea, unele cărți au ajuns la mănăstire prin diferiți peregrini străini. Analizând istoricul bibliotecii Voronețului, Andrei și Valentina Eșanu ajung la concluzia că “Pavecernicul” din secolul al XIV-lea și “Sbornicul” (Miscelaneu) copiat în 1359 cu cheltuiala mitropolitului Gherman în capitala de atunci a Bulgariei, Târnovo, au ajuns la Voroneț încă din primele decenii de existență a acestei așezări monahale, fiind adus de vreun monah bulgar fugar din calea cuceririlor otomane în sudul Dunării. Dintre cărțile dăruite mănăstirii Voroneț de domnii Moldovei s-au păstrat doar câteva, cum ar fi “Tetraevangheliarul” de la 1490, donat de Ștefan cel Mare și Sfânt. Treptat, la mănăstirea Voroneț s-a constituit un scriptoriu, în care erau copiate cărți, atât pentru necesitățile proprii, cât și pentru diferiți comanditari. Se susține că un asemenea centru de cărturăresc, deopotrivă slavon și românesc, s-a format la Voroneț pe timpul mitropoliților Teofan I (1530-1546) și Grigorie Roșea (1546-1550)”. Dintre primele cărți copiate aici sunt cunoscute: un “Praxiu” din 1543 făcut cu cheltuiala Mitropolitului Teofan și un “Tetraevanghel” din 1550 la comanda lui Grigorie Roșea, ambele realizate de diaconul Mihail în Voroneț. Atelierul de copiere a activat și în secolul al XVII-lea, când “*călugărul Teufil din Sfânta mănăstire Voroneț*” caligrafiază la 1614 un alt “Tetraevanghel” “*cu sprijinul și din porunca*” lui Anastasie Crimca, mitropolitul Moldovei (1608-1617). Numeroase manuscrise se păstrează astăzi și la Dragomirna sau Moldovița.

Manuscrisele slavo-române și însemnările de pe ele, descrise în lucrarea de față, ne scot într-o lumină cu totul nouă însemnătatea mănăstirii Moldovița, ca unul din cele mai mari centre culturale, nu numai la începutul culturii române în limba slavonă, ci și câteva secole după aceea. Pentru istoria culturii române în limba slavonă, mănăstirea Moldovița urmează să fie socotită centrul din care a luat naștere literatura slavo-română. Studiarea pe larg a manuscriselor ei, mai ales a acelor aduse de la Constantinopol, vor confirma din plin acest rol al ei.

Dar însemnătatea mănăstirii Moldovița nu se oprește aici. Aceleași manuscrise ale ei contribuie în cea mai mare măsură la cunoașterea ultimei ediții a literaturii bulgare, întocmită de

școala patriarhului Eftimie, ale cărei produse vor înlocui toate cărțile de cult și de învățătură religioasă din Bulgaria, Serbia, Rusia și Țările Române, începând din secolul al XV-lea.

Mai mult, manuscrisele Moldoviței, prin compararea lor cu celelalte manuscrise ale slavilor sudici și răsăriteni din perioada respectivă, ne vor arăta în modul cel mai clar cu putință că românii au fost singurii moștenitori ai ultimei ediții a literaturii bulgare, scrisă în redacția medio-bulgară, în noua ortografie a Patriarhului Eftimie, pregătită de el și de școala lui pentru bulgari, la mănăstirea Studion din Constantinopol, care le-a rămas acestora necunoscută, fiind definitivată abia după căderea Bulgariei sub turci (1393) și achiziționată de Alexandru cel Bun pentru nevoile Bisericii Moldovei, organizată de el.

În scriptoriul mănăstirii Dragomirna, în special datorită mitropolitului Anastasie asistăm la dezvoltarea artei miniaturistice; se introduc elemente autohtone, iar stilul și tehnicile întrebuițate conferă manuscriselor de aici o notă de individualitate în raport cu toate celelalte manuscrise românești. Câteva dintre acestea, lipsite însă de colofoane sau însemnări de danie, fac parte din așa numitul grup *Parisinus graecus 74*, cunoscut specialiștilor din lumea întreagă prin frumusețea ciclurilor iconografice, dar și prin stilul curat al limbii slavone utilizate. *Tetraevanghelele Sucevița 23 și 24, Tetraevanghelul de la Lvov și cel de la Elisavetgrad* au o notă distinctă, care se impun atât cercetătorilor din spațiul miniaturii, cât și din cel al filologiei.

Partea a treia a lucrării de față prezintă centrele monahale paisiene din perspectiva activităților traductologice.

N.A. Ursu, analizând bogata activitate de traducere a Sfinților Părinți din limba greacă în limba română și slavonă desfășurată de Sfântul Paisie și obștea sa remarca „cercetătorii români ai paisianismului au scos prea puțin în relief școala românească de traducători de la Dragomirna, Secu și Neamț, precum și volumul impresionant al traducerilor efectuate atunci în aceste mănăstiri, care prezintă o importanță deosebită atât pentru istoria preocupărilor teologice ale românilor cât și pentru istoria limbii române literare și a culturii românești în ansamblu” .

Primele informații despre centrele paisiene de traducători se găsesc în prefața lucrării *Viețile Sfinților pe luna Septembrie*, semnată de starețul mănăstirilor Neamț și Secu, tipărită la Neamț în 1807. Acesta menționează: „Cuviosul părintele nostru Paisie, viind din sfântul munte al Atonului, cu câțiva din părinți (...) s-au sârguit mai întâi ca pre cinul monahicesc să-l îmbogățească cu cuvântul lui Dumnezeu, carele este și împlinește toate cele de mai sus arătate.

Că nu numai sfinția sa să sârguia întru tălmăcirea cuvântului lui Dumnezeu, ci și pre ucenicii săi au pus, pre unii adecă să prescrie, iară pre alții să învețe gramatica și alte învățături elinești, ca să poată tălmăci cuvintele și învățăturile sfinților părinți, care lucru s-au și făcut. Deci după ce s-au tălmăcit cam de-ajuns cărțile sfinților părinți cele învățătoare de viața monahicească, nu au stătut până aicea, ci pre ucenicii săi i-au făcut să îndrăznească a tălmăci și alte scripturi bogoslovești și tâlcuitoare la sfintele scripturi cele vechi și la cele nouă. Și cari era știutori și de limba slovenească, să se apuce a tălmăci și de pre limba aceea, care ar fi fost de nevoie.”

Activitatea de traducători desfășurată la centrele paisiene de la Dragomirna, Secu și Neamț, este prezentată de Cuviosul Paisie într-o scrisoare către arhimandritul Teodosie de la Poiana Mărului. Aici, după ce descrie piedicile și reținerile sale, el susține și motivează necesitatea acestei munci de traducere a operelor Sfinților Părinți prin nevoia desăvârșirii educației monahale a obștii încredințate lui: „Lucrarea mea, am început în chipul următor: în vederea insuficienței lexiconale, precum și a neexperienței mele, am luat ca fir conducător pentru mine traducerea cărților Sfinților Părinți din limba greacă veche în cea moldovenească, făcută de iubiții noștri frați: ieromonahul Macarie și dascălul Ilarion, oameni învățați și experimentați în traducerea de cărți. O parte a acestei traduceri era făcută de fratele Macarie, parte în sfântul Munte Athos, parte în Dragomirna; asemenea și părintele Ilarion se ostenise cu traducerea sa în obștea noastră. Luând traducerile lor, după socoteala mea, ca neîndoielnic bune, am început să îndrept cărțile slavone, călăuzindu-mă de traducerea lor și urmând textul grecesc...”.

Din această mărturisire a Sfântului Paisie, vedem că în obștea paisiană au fost de la început doi monahi bine pregătiți, ale căror traduceri i-au servit starețului ca îndreptar în activitatea sa de traducător în limba slavonă. Conștient de importanța corectitudinii traducerilor operelor patristice pentru dezvoltarea vieții monahale în obștea sa, Cuviosul Paisie, formează ucenici care au continuat munca de traducere și după trecerea sa la cele veșnice.

Analizând scrisoarea către Teodosie, remarcăm faptul că Starețul Paisie numește 7 traduceri și 6 lucrări redactate, pe care le consideră conforme cu originalele grecești. La acestea el adaugă încă 3 lucrări - a lui Marcu Pustnicul, Theodor din Edesa și Nichita Stithatul - traduse după un manuscris grecesc care-i fusese adus de la Sfântul Munte în 1774, la Dragomirna, de un călugăr grec, Constandie. Pe acestea din urmă considera că trebuie să le mai verifice încă odată cu originalele, căci - după părerea sa -, nu erau bune pentru a fi copiate, și cu atât mai mult pentru a fi tipărite. Era în preajma anului 1782, după informațiile din aceeași scrisoare. Starețul Paisie

aștepta apariția Filocaliei grecești, îngrijită de Macarie din Corint (1731-1805) și Nicodim Aghioritul (1749-1809), pe care o va traduce în slavonă și care va fi editată în 1793 la Moscova, cu titlul *Dobrotoljbia* - unica lucrare care s-a publicat în timpul vieții sale. Credem că Paisie și-a văzut opera editată, deși până în 1797 Mănăstirea Neamț primise de la editor decât primele 3 volume. O altă traducere slavonă, *Cartea lui Issac Sirul*, vede lumina tiparului în 1812 la Mănăstirea Neamț. Câteva lucrări s-au editat în secolul al XIX-lea în Rusia, după copiile de pe traduceriile lui, însă majoritatea manuscriselor sunt cunoscute, totuși, numai din titlurile date de A.I. Iațimirski.

Traducerile patristice românești din școala paisiană nu au fost făcute, după cum se poate constata, doar pentru înlesnirea lucrului la traduceriile slavone ale Starețului Paisie. Corectarea traducerilor teologice după originalele grecești era o problemă destul de actuală și pentru literatura română, deoarece la realizarea traducerilor românești, începând din secolul al XVI-lea și până în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, s-au utilizat în mare parte textele slave. Carența traducerilor slave vechi s-a repercutat, la rândul ei, asupra traducerilor românești, sporind și mai mult inexactitățile față de textul original grecesc. Totodată, și în literatura română de cult se simțea necesitatea unei masive completări cu operele marilor teologi ai vremii, cu scrieri de exegeză creștină, de drept canonic, de istorie bisericească și universală, deoarece numărul acestora în versiunea românească era, pe la mijlocul secolului al XVIII-lea, foarte redus, abia încheindu-se traducerea și tipărirea literaturii liturgice.

Pierderea unui număr important de izvoade ale traducerilor românești și a celor mai vechi copii de pe ele în incendiul de la Mănăstirea Neamț, cercetarea parțială în continuare a materialelor care au supraviețuit după 1862, dar în special, falsa și ipotetica amprentă de școală a slavonismului, prin care s-a permanentizat și s-a asociat activitatea școlii paisiene - toate acestea au făcut ca o mișcare literară de amploare, fără egal în istoria culturii românești, care a contribuit mai întâi de toate la propășirea și îmbogățirea literaturii teologice românești, să rămână până acum aproape necunoscută.

Concluzie: Manuscrisele slavone păstrate în arhivele instituțiilor sau ale mănăstirilor din Moldova, deși incomplet cercetate până la acest moment se impun în istoria culturii românești și slavone (indiferent de redactarea sau influența suferită) datorită bogăției informațiilor, a măiestriei miniaturilor, precum și a fondului păstrat. În scriptoriile mănăstirilor Putna,

Moldovița, Rădăuți, Sucevița, Dragomirna, Probota, Humor, Voroneț sau Râșca s-au tradus și s-au copiat zeci de manuscrise, care au stat la baza creării limbii române actuale, având însă și o influență deosebită asupra vieții duhovnicești din vetrele monahale și din împrejurimile acestora. De aceea, importanța identificării traducerilor patristice și a literaturii duhovnicești în spațiul moldovean în cursul secolelor XVI-XVIII, perioadă la care ne limităm în lucrarea de față, arată pe de o parte înflorirea activității scriitorilor mănăstirești, pe de altă parte bogăția de informații pe care acestea ni le oferă pentru înțelegerea evenimentelor sociale, culturale, politice și religioase prin care a trecut această provincie românească încărcată de istorie.

De asemenea, trebuie menționat faptul că numai în baza unei analize comparate minuțioase a tuturor materialelor documentare din perioada respectivă, atât a celor de limbă română, cât și a celor slavone (o deosebită pondere revenind contribuțiilor Starețului Paisie), a reconstituirii filiației manuscriselor în ambele limbi, se poate identifica și prezenta într-o manieră corectă moștenirea literară patristică și cultică a călugărilor și cărturarilor români de-a lungul timpului.